

TARP LITERATŪROS IR POLITIKOS – PASKUTINIŲ DVIEJŲ XX A. DEŠIMTMEČIŲ HANSO MAGNUSO ENZENSBERGERIO ESEISTIKA

Rūta Eidukevičienė

Vytauto Didžiojo universiteto
Vokiečių ir prancūzų filologijos katedros docentė

Šiandien vis rečiau abejojama esė giminyse su literatūra ir atsisakoma minties, jog eseistika neva yra publicistikos, o ne literatūros sritis. Mūsų šalyje šis žanras išpopuliarėjo visai neseniai – pasak Gintaro Beresnevičiaus, šiandien Lietuvoje „esė patiria tam tikrą renesansą ar piko valandą“¹. Vakarų Europoje tokie intelektualiniai *bandymai* remiasi ilgaamžėmis tradicijomis: pavyzdžiui, Vokietijoje jau XVIII a. eseistinio pobūdžio tekstus rašė Johannas Joachimas Winckelmannas, Immanuelis Kantas, Gottholdas Ephraimas Lessingas, Christophas Martinus Wieland, Johannas Gottfriedas Herderis ir kt. Vakarų Europos šalių kultūrose esė tradiciškai priskiriama prie literatūrinių žanrų, todėl nenuostabu, jog daugelio šiuolaikinių rašytojų kūryboje galima rasti eseistinio pobūdžio tekstų – ne išimtis ir žymiausi vokiečių autoriai. Vienus rašytojus vilioja galimybė nevaržomai kalbėti iš savo asmeninės patirties, klaidžioti, klausti ir nepateikti jokių atsakymų, kitus – noras

atvirai diskutuoti su skaitytoju, atsižvelgti į laiko realijas, reflektuoti aktualias nūdienos problemas². Pastarasis aspektas ypač išryškėja analizuojant šiuolaikinę vokiečių eseistiką, kurioje vyrauja istorinis, politinis, socialinis diskursai³. Vokiečių eseistų pastangas „pamatyti save istorijos kontekste“ arba, pasak Kurto Tucholsky, „įsirašyti“ į gyvenimo laiką savo laikotarpį⁴, atskleidžia ir naujoji Hanso Magnuso En-

² Esė žanro specifika išsamiai aptarta įvairių tyrinėtojų, todėl straipsnyje prie žanro problematikos neapsistojama. Plačiau žr. Theodor W. Adorno: „Der Essay als Form“, *Noten zur Literatur I*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1958, 9–49; Ludwig Rohner: „Der deutsche Essay“, *Materialien zur Geschichte und Ästhetik einer literarischen Gattung*, Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1966; Gerhard Haas, *Essay*, Stuttgart: Reclam, 1969; *Prosa ohne Erzählen. Die Gattungen der nichtfiktionalen Kunstprosa*, hrsg. von Klaus Weissenberger, Tübingen: Niemeyer, 1985 ir kt.

³ Lyginant šiuolaikinę vokiečių ir lietuvių eseistiką, į akis krinta ryškus skirtumas: vokiečių eseistika daug labiau politizuota, o lietuvių – priartėjusi prie literatūrinių poezijos, novelistikos žanrų, todėl dažnai sentimentali, metafiziška, simboliška (čia galima paminėti Sigito Parulskio, Alfonso Andriuskevičiaus, Giedros Radvilavičiūtės esė; kiek daugiau istorinių bei politinių motyvų randame Tomo Venclovos bei Gintaro Beresnevičiaus esė rinkiniuose).

⁴ Plg. Kurt Tucholsky, „Die Essayisten“, *Gesamtausgabe. Texte und Briefe*, hrsg. von Antje Bonitz, Dirk Grathoff u. a., Bd. 14, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1998, 145.

¹ Gintaras Beresnevičius, „Eseistikos tendencijos moderniojoje Lietuvoje“, <http://www.booksfromlithuania.lt/index.php?page_id=14> (žiūrėta 2008 02 20).

zensbergerio eseistika, kurios politiniai aspektai analizuojami šiame straipsnyje.

Hanso Magnuso Enzensbergerio (g. 1929 m.) kūrybą verta išsamiau aptarti dėl keleto priežasčių. Šiomet sukanka keturiasdešimt metų nuo svarbiausių 1968-ųjų metų antiparlamentinio studentijos judėjimo Vakarų Vokietijoje įvykių (protestai, reikšti dėl Vietnamo karo, konservatyvių švietimo ir auklėjimo metodų, patriarchalinės ideologijos, socialinių mažumų teisių ignoravimo ir kt.), o Enzensbergeris kaip tik buvo vienas aktyviausių ano meto visuomeninių diskusijų dalyvių. Šio rašytojo kūryba (proza, poezija, pjesės, esė) nuo pat pirmųjų tekstų pasirodymo buvo gana politiška ir, nepaisant autoriaus pažiūrų evoliucijos, daugeliu atvejų atspindinčios bendrą pokario vokiečių literatūrai požiūrį į literatūros ir politikos sąsajas⁵, tokia išliko iki šių dienų. Be to, Enzensbergeris yra vienas iš nedaugelio vokiečių (o ir visos Europos) literatūrai, savo tekstuose nuolat reflektuojančių aktualius bendraeuropinius politinius procesus ir neapsiribojančių Vokietijos praeities arba nūdienos vidaus problemomis. Tokios pasaulinės politikos temos ypač dažnos Enzensbergerio esė rinkiniuose, kuriuos ne vienas kritikas laiko chrestomatiniiais šio žanro pavyzdžiais. Štai kodėl šio rašytojo kūrybos analizė gali būti įdomi ne tik kalbant apie literatūros ir politikos ryšius arba rašytojo vaidmenį visuomenėje, bet ir apie visos vokiečių eseistikos specifiką.

Tai, jog Enzensbergerio, Güntherio Grasso, Peterio Handkes ar Botho Straußo vardai dažnai minimi politiniame kontekste, galima paaiškinti ne tik istorinių-politinių temų gausą vokiečių literatūroje, bet ir tam tikrus literatūros rinkodaros principus. Literatūros ir politikos sąsajas stiprina Vokietijoje itin populiarūs laikraščiai kultūros skiltys. Kaip yra pastebėjęs Svernas Krameris, žurnalistams reikia rašytojų-politikų, nes kalbant apie jų asmenybes galima paskleisti sensaciją ar netgi skandalą⁶ (kaip pavyzdys, čia galėtų būti Grasso knyga *Svogūno lupimas (Beim Häuten der Zwiebel, 2006)*). Eilinius skaitytojus lengviau sudominti rašant apie žinomo autoriaus asmenybę, įdomius jo biografijos faktus bei politines pažiūras, o ne apie sudėtingus fabulos vingius ar naracijos specifiką. Pozityvistinis literatūros tyrinėjimo metodas neretai apibūdinamas kaip pasenęs, tačiau to jokių būdų negalima pasakyti apie kultūrinę žurnalistiką, linkusią į biografiškumą ir empiriką. Kalbėdamas apie Enzensbergerio eseistiką, vienas kritikas pastebėjo: „Jei esė viršuje puikuojašis užrašas „Enzensberger“, tekstas ar bent jau jo recenzijos pasirodo *Spiegel* arba *FAZ*, taigi, gana reikšminguose leidiniuose; kritikai šio autoriaus esė visuomet skiria daug dėmesio.“⁷ Gana keista, bet, nepaisant didžiulio spaudos susidomėjimo ir dažnų debatų visuomenėje, H. M. Enzensbergerio tekstai iki šiol yra tapę tik keleto išsamesnių literatūrologinių studijų objektu.

⁵ Plg. Jürgen Nieraad, „Begehung des Elfenbeinturms. Zur politischen Funktion des Ästhetischen“, *Das Politische im literarischen Diskurs: Studien zur deutschen Gegenwartsliteratur*, hrsg. von Sven Kramer, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996, 11–31, 15.

⁶ Plg. Sven Kramer, „Vorwort“, *Das Politische im literarischen Diskurs*, 7–10, 7.

⁷ Bernd Herrmann, „Abseits im Mittelkreis“, <<http://www.novo-magazin.de/66/novo6648.htm>> (žiūrėta 2007 11 17).

Tai pasakytina ir apie jo esė politinėmis temomis⁸.

Siekiant parodyti aktualių politinių motyvų sklaidą naujojoje vokiečių literatūroje, o kartu aptarti Enzensbergerio kūrybą, esė žanras pasirinktas neatsitiktinai. Kadangi dauguma Enzensbergerio esė iš pradžių pasirodo periodikoje, šie tekstai yra prieinami skirtingų interesų skaitytojų grupėms, be to, juose dažniausiai aptariamos nūdienos aktualijos, o ne plėtojamos istorinės temos. Viename straipsnyje sudėtinga aprėpti visą pastarųjų dešimtmečių Enzensbergerio eseistiką, todėl daugiausia dėmesio bus skiriama tarptautinės politikos problemas akcentuojantiems tekstams⁹. Dėl vietos stokos teks palikti nuošalyje tokias temas kaip žiniasklaidos vaidmuo¹⁰,

⁸ Šiame kontekste verta paminėti rašytojo 70-ojo jubiliejaus proga pasirodžiusias informatyvias, tačiau labiau biografinio nei literatūrologinio pobūdžio studijas: Jörg Lau, *Hans Magnus Enzensberger: Ein öffentliches Leben*, Berlin: Alexander Fest Verlag, 1999 ir *Der Zorn altert, die Ironie ist unsterblich. Über Hans Magnus Enzensberger*, hrsg. von Rainer Wieland, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999.

⁹ Reinholdas Grimmas pastebi, jog jau 8-ojo dešimtmečio pabaigoje „Enzensbergerio dėmesys nukrypo nuo poezijos prie politikos, nuo specifinių Vokietijos problemų – prie globalių reiškinių“ (Reinhold Grimm, „Bildnis Hans Magnus Enzensberger. Struktur, Ideologie und Vorgeschichte eines Gesellschaftskritikers“, *Hans Magnus Enzensberger*, hrsg. von Reinhold Grimm, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984, 139–188, 141).

¹⁰ Plg. Hans Magnus Enzensberger, „Baukasten zu einer Theorie der Medien“, *Kursbuch*, 1970, 20, 159–186; Hans Magnus Enzensberger, „Der Triumph der Bild-Zeitung oder Die Katastrophe der Pressefreiheit“, *Mittelmaß und Wahn. Gesammelte Zerstreungen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, 74–88; Hans Magnus Enzensberger, „Das Nullmedium oder Warum alle Klagen über das Fernsehen gegenstandslos sind“, *Mittelmaß und Wahn*, 89–103, ir kt. Šios esė aptariamos straipsnyje: Matthias Uecker, „Strategien im Medienkampf: Der Essayist Hans Magnus Enzensberger“, *Der Deutschunterricht: Beiträge zu seiner Praxis und wissenschaftlichen Grundlegung*, 1995, 47, 88–95.

ekologija¹¹, valstybinės kalbos politika¹², švietimas¹³ ir kt. Visais minėtais klausimais Enzensbergeris pasisako dažnai, tačiau literatūros kritikai šioms temoms skirtas esė jau yra gana detalai išanalizavę, o tuo tarpu politinio turinio eseistika yra sulaukusi mažiau tyrinėtojų dėmesio. Kaip tik dėl šių priežasčių straipsnyje ilgiau apsistojama prie Enzensbergerio esė *Požiūris į pilietinį karą (Aussichten auf den Bürgerkrieg)*, 1993), sukėlusios itin daug politikų, literatūrologų ir eilinių skaitytojų diskusijų¹⁴. Tačiau kad ir dėl kokių aktualių politinių temų Enzensbergeris diskutuotų, negalima pamiršti, jog jis pirmiausiai yra rašytojas, o ne politologas. Todėl svarbiausias šio straipsnio tikslas – derinant politinio konteksto bei imanentinės teksto analizės principus parodyti, kaip rašytojas literatūrinėmis priemonėmis išreiškia europiečių patirtį pasibaigus Šaltajam karui ir kaip laikui bėgant keičiasi paties autoriaus politinės pažiūros. Aptariant istorinį Enzensbergerio eseistikos kontekstą, tenka rinktis tarpdalykinių tyrimų kelią, t. y. iš literatūrologinės tekstų analizės kylančias išvalgas būtina papildyti šiuolaikinės visuomenės struktūras tyrinėjančių istorikų, politologų, sociologų darbais¹⁵. Kartu straipsnyje daroma prie-

¹¹ Plg. Hans Magnus Enzensberger, „1973: Zur Kritik der politischen Ökologie“, *Palaver: Politische Überlegungen 1967–1973*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974, 169–232.

¹² Plg. Hans Magnus Enzensberger, „Unsere Landessprache und ihre Leibwächter“, *Zeit*, 24 08 1979.

¹³ Plg. Hans Magnus Enzensberger, „Lob des Analphabetentums“, *Mittelmaß und Wahn*, 61–73.

¹⁴ Reikšmingiausi komentarai, išsakyti įvairių šalių atstovų, surinkti straipsnių rinkinyje: *Debating Enzensberger. Great Migration and Civil War*, hrsg. von Gerhard Fischer, Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1996.

¹⁵ Vertinant Enzensbergerio eseistiką ne literatūro-

laida, jog politinėms temoms skverbiantis į profesionalaus rašytojo tekstą, rašantysis neapsiriboja išdėstydamas tiktai savo pilietinį požiūrį. Ieškodamas tinkamos kalbinės / tekstinės / literatūrinės išraiškos, jis atranda kitus aptariamų reiškinių aspektus bei paraleliai pateikia juos skaitytojams. Be to, remiantis Enzensbergerio pavyzdžiu, straipsnyje keliamas klausimas apie intelektualo / rašytojo vaidmenį šiuolaikiniame visuomeniniame gyvenime.

Grįžtant prie įvadinių pastabų apie eseistikos literatūriškumą, reikia pasakyti, jog pats Enzensbergeris irgi priskiria esė prie „meninių“ žanrų. Tokį požiūrį jis grindžia išvardydamas eseistikos atstovus „nuo Boileau iki Sartre, nuo Samuelio Johnsono iki Edmundo Wilsono, nuo Lessingo iki Benjamino, nuo Belinskij iki Šklovskij“, kurie savo kritiškomis esė neva pateisina autentišką literatūros vertę¹⁶. Diskutuodamas apie esė žanro specifiką, rašytojas pabrėžia tiek idėjų, tiek estetinės (literatūrinės) raiškos svarbą: „Pirmiausiai esė privalo turėti aiškią temą, kuri sudomintų skaitytoją, antra, ji turi būti parašyta vadovaujantis aiškia perspektyva, atskleidžiančia naują požiūrį į aktualius reiškinius, trečia, ji turi išsiskirti elegantiška kalba, ketvirta, ji turi pasižymėti kandžiu humoru.“¹⁷

loginių, o XX a. pabaigos politologinių bei sociologinių tyrimų kontekste, straipsnyje dažniausiai remiamasi šiomis studijomis: Eric Hobsbawm, *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, aus dem Englischen von Yvonne Badal, München: Deutscher Taschenbuchverlag, 1998; Ulrich Beck, *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997; Werner Link, *Die Neuordnung der Weltpolitik. Grundprobleme globaler Politik an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, München: Beck, 2001.

¹⁶ Plg. Hans Magnus Enzensberger, „Rezensenten-Dämmerung“, *Mittelmaß und Wahn*, 53–60, 55.

¹⁷ Hans Magnus Enzensberger, „Ankündigungspros-

2003 m. Enzensbergeris išleido esė *Klajokliai lentynoje (Nomaden im Regal)*, kurioje aprašo knygynų darbuotojų dvejoles, į kurią lentyną reikia dėti įvairiausių esė rinkinius. Pasak autoriaus, iš tikrųjų jos netinka į jokių skyrių. Jo nuomone, „yra ne tiek jau daug žmogaus sukurtų intelektualinių produktų, kurie taip atvirai tyčiojasi iš rinkos dėsnių; ne tik poezija, iš kitų tai sau leidžia tik esė“¹⁸. Tačiau vienas žymiausių esė autorių Vokietijoje nesiskundžia dėl tokio požiūrio į šį žanrą („dejavimai gadina stilių“); priešingai, jis džiaugiasi, jog esė kaip *outsider per excellence* (tobula autsaiderė) tarsi įgauna savotišką imunitetą. Logiška, jog Enzensbergeris, kuris nuo pat savo kūrybos pradžios 6-ajame dešimtmetyje nuolat komentuoja Vokietijos, Europos ir netgi tolimų pasaulio regionų politinius-socialinius reiškinius bei itin operatyviai reaguoja į nūdienos aktualijas, gana dažnai renkasi šį žanrą. Viena vertus, tai leidžia jam nenutolti nuo visuomenei opių klausimų, antra vertus, jis gali subjektyviai, gana paviršutiniškai konstatuoti vieną ar kitą faktą, nesileisdamas į gilesnius apmąstymus ir nepateikdamas objektyvių išvadų. Viename interviu savaitraščiui *Die Zeit* Enzensbergeris pabrėžia: „Dauguma žmonių nesupranta, kas yra esė. Jie tikisi paskaityti tobulą vadovėlį. Tačiau aš nesu ekspertas. Aš tik „bandau“, tai sako, ir pats terminas „esė“. Todėl aš nesistengiu išvengti prieštarų teiginių.“¹⁹

pekt von *TransAtlantik*“, cit. pagal: Rolf Warnecke, „Kurswechselparade eines Intellektuellen. Konsequenz inkonsequent: Hans Magnus Enzensberger“, *Text+Kritik. Vom gegenwärtigen Zustand der deutschen Literatur*, hrsg. von Heinz Ludwig Arnold, Bd. 113, München: edition text+kritik, 1992, 97–105, 99.

¹⁸ Hans Magnus Enzensberger, *Nomaden im Regal. Essays*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003, 9.

¹⁹ Hans Magnus Enzensberger im Gespräch mit

Apžvelgus keturių pastarųjų dešimtmečių, pradedant 1968-aisiais metais, Enzensbergerio esė, matyti, jog jo pažiūros, taip pat ir literatūros funkcijų arba galių suvokimas, ne kartą keitėsi. Analizuojant skirtingų periodų tekstus, išties gali susidaryti įspūdis, jog juose gausu įvairiausių prieštaravimų. Pavyzdžiui, 7-uoju ir 8-uoju dešimtmečiais išleistuose tekstuose autorius vis dar tiki „auklėjamąja“ literatūros galia, o 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečių tekstuose, pirmiausiai eseistikoje, prasiveržia netikrumo ir nusivylimo jausmas. Paskutinieji Šaltojo karo metai rašytojui buvo tarsi perėjimas iš vienos epochos į kitą, mat Enzensbergeris ilgą laiką buvo vienas didžiausių socializmo idėjų šalininkų Vakarų Vokietijoje, nors kartais kritiškai atsiliepdavo ir apie socializmo dogmas. 1965 m. jis įkūrė žurnalą *Kursbuch*, kuris ilgiau nei dešimtmetį būrė kairiųjų pažiūrų Vakarų Vokietijos intelektualus. Žurnalas *Kursbuch* atskleidė Enzensbergerio pastangas prisidėti prie politinio Vakarų Vokietijos švietimo („politische Alphabetisierung Deutschlands“²⁰). Kaip tik todėl jis pabrėžė politiškai orientuotos literatūros svarbą, nes, pasak Enzensbergerio, tik tokios literatūros kūrėjas gali tikėtis konstruktyvaus dialogo su skaitytoju, apie kurį vien estetinėmis kategorijomis mąstantis rašytojas tegalintis pasvajoti²¹.

Visuomenėje vis labiau ryškėjant, kad socialistinė santvarka kamuojasi dėl moralės stygiaus, Enzensbergeriui teko iš naujo

įvertinti savo ankstesnes pažiūras. Pasikeitus politinei situacijai, kaip kritiškai mąstančiam intelektualui, jam reikėjo susirasti naują vietą. Tokio ideologinio posūkio priežastis galėtų būti ne tik nesėkminga 1968-ųjų metų studentijos judėjimo baigtis, bet ir vėlesnis suvokimas, jog pažangios revoliucinės idėjos negali būti įgyvendintos keliant riaušes ir rengiant teroro aktus. Netgi kritikuodamas policijos ir saugumo tarnybų darbą slopinant demonstracijas, Enzensbergeris pripažįsta, jog Vakarų Vokietija tik tokių priemonių dėka sugebėjo išlikti „šalimi, kurioje galima gyventi“²². Tuo tarpu daugumos Enzensbergerio biografų ir kritikų nuomone, persiorientavimo laikotarpis prasideda apie 1978 m., kai rašytojas išleido komediją *Titaniko žūtis* (*Der Untergang der Titanic*), atskleidžiančią jo nusivylimą revoliucinėmis idėjomis bei silpstantį tikėjimą socializmu kaip alternatyva vakarietiškojam kapitalizmui. Apsilankęs Fidelio Castro valdomoje Kuboje, Enzensbergeris supranta, jog socializmo santvarka pasmerkta žlugti. Kartu su savuoju *Titaniku* simboliškai nuskandinęs ankstesnes revoliucines pažiūras, jis pradeda ieškoti naujų orientyrų. Svarbiausios to meto esė išleistos rinkiniuose *Politiniai trupiniai* (*Politische Brosamen*, 1981) bei *Vidutinybė ir beprotybė* (*Mittelmass und Wahn*, 1988), kuriuose autorius sušvelnina jam būdingą valdžios kritiką ir netgi gana teigiamai atsiliepia apie Vakarų Vokietijoje nusistovėjusią politinę ramybę, stabilią tvarką, susiniveliavusias pažiūras bei, kaip sako autorius,

Josef Joffe: „Der Islam ist ein Entführungsoffer“, *Zeit*, Nr. 23, 01 06 2006.

²⁰ Hans Magnus Enzensberger, „Gemeinplätze, die neueste Literatur betreffend“, *Kursbuch*, 1968, 15, 197.

²¹ Plg. *ten pat*, 197.

²² Hans Magnus Enzensberger, *Politische Brosamen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982, 95.

„hiperbolizuotą normalumą“²³. Ano laikotarpio esė rinkiniuose Enzensbergeris optimistiškai vaizduoja savo šalies politinės raidos tendencijas ir konstatuoja, jog Vakarų Vokietijai pavyko prisijungti prie bendrų demokratinį procesų bei nugalėti senus kompleksus, pavyzdžiui, polinkį į imperialistinę-hegemoninę politiką ar pataikavimą autoritetams. Krinta į akis, jog šios esė visų pirma skirtos Vakarų Vokietijos politikos ir kultūros temoms, tuo tarpu apie kitus Europos regionus autorius beveik neužsimena, o apie VDR iš viso nutyli, nes, pasak jo, ano meto „VDR realijos būtų per daug nuobodžios netgi satyriniam pasakojimui“²⁴.

Kitų Europos šalių (Švedijos, Italijos, Vengrijos, Portugalijos, Norvegijos, Lenkijos, Ispanijos) politinę kultūrą ir žmonių savimonę Enzensbergeris vaizduoja fiktyviame eseistinio pobūdžio kelionių aprašyme *Aje, Europa! Pastebėjimai iš septynių šalių (Aje, Europa! Wahrnehmungen aus sieben Ländern, 1987)*. Knygą autorius užbaigė 2006-uosius metus vaizduojančiu epilogu, todėl galima teigti, jog rašant šias esė Enzensbergerį domino ne tik anuometinė Europos situacija, bet ir jos ateitis (beje, futuristinėse vizijose jis regi susivienijusią Vokietiją, nugriautą Berlyno sieną, spindinčius bankų pastatus, t. y. tai, kas po kelerių metų virto realybe). Atodūsis knygos pavadinime „Aje, Europa“ greičiausiai išreiškia ne tik autoriaus susirūpinimą se-

nuoju žemynu, bet ir parodo, kaip sunku kalbėti apie platų, iš gana skirtingų regionų susidedantį žemyną kaip apie vientisą visumą. Panašiai, kaip ir daugelis kitų intelektualų, Enzensbergeris Europos nesuvalkoma kaip homogeninio politinio ir kultūrinio vieneto. Jis siekia pabrėžti atskirų regionų koloritą bei pavaizduoti, ką įvairių valstybių piliečiai galvoja apie savo šalį. Autorius kiekvienai aprašomai valstybei skiria po vieną esė, todėl galima teigti, jog savąjį Europos idealą, t. y. Europą kaip atskirų tautų ir kultūrų darinį („mišinys“, „vienybė be vienodumo“²⁵), jis atskleidžia ne tik per tekstų turinį, bet ir per formą (koliažo principas). Enzensbergeris rašo: „Kas gi yra Europa, jei ne klaidų rinkinys? Klaidų, kurios yra tokios skirtingos, jog viena kitą papildo ir išlaiko pusiausvyrą.“²⁶ Šiandien vis dar aktualūs prieš du dešimtmečius suformuluoti Enzensbergerio teiginiai, jog bet kokie bandymai suniveluoti Europos regionų „įvairovę“ yra pasmerkti žlugti²⁷. Taip svarstydamas Enzensbergeris rėmėsi šveicarų istoriku Jakobu Burckhardt, primenančiu, jog pagrindinės Europos problemos praecityje kilo dėl kurios nors vienos valstybės noro dominuoti: „Mirtiną pavojų Europai visuomet kėlė tik vienas dalykas – monopolizuota vienos valstybės galia, nesvarbu, ar ji kyla iš vidaus, ar iš išorės. Bet kokia niveliacija – politinė, religinė, socialinė – mūsų žemynui pavojinga. Priverstinis vienodumas, homogeniškumas kelia mums grėsmę, o išsigelbė-

²³ Hans Magnus Enzensberger, „Mittelmaß und Wahn. Ein Vorschlag zur Güte“, *Mittelmaß und Wahn*, 250–276, 266.

²⁴ Cit. pagal: Wolf Lepenies, „Die Freuden der Inkonzsequenz. Hans Magnus Enzensbergers Essays Politische Brosamen“, *Hans Magnus Enzensberger*, hrsg. von Reinhold Grimm, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984, 335–340, 335.

²⁵ Hans Magnus Enzensberger, *Aje, Europa! Wahrnehmungen aus sieben Ländern. Mit einem Epilog aus dem Jahre 2006*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992, 482.

²⁶ *Ten pat*, 378.

²⁷ *Plg. ten pat*, 483.

jimas slypi įvairovėje²⁸. Akivaizdu, jog Enzensbergerio esė atskleidžia 9-ajame dešimtmetyje ryškėjančias literatūrinio Europos diskurso tendencijas, kai mažiau kalbama apie bendrus idealus, vis garsiau prabylant apie „anarchistišką įvairovės, kitoniškumo“ svarbą²⁹. Enzensbergeris teigiamai vertina Europos tautų suartėjimo tendencijas, tačiau kritiškai atsiliepia apie, jo nuomone, nemokšiškas ir netgi antidemokratiškas Briuselio biurokratų pastangas visiems primesti savo valią bei taip sugriauti įvairovę³⁰. Kaip tik dėl šios priežasties jis pranašauja greitą Europos Bendrijos kaip politinio vieneto žlugimą: „Savaime suprantama, jog Briuselio biurokratų trumparegiškumas baigsis milžinišku bankrotu“, – rašo Enzensbergeris³¹. Be to, kaip ir kai kuriuose ankstesniuose esė³², jis ir šioje knygoje atvirai kritikuoja tiek didėjančią europocentrizmą, pasireiškiantį politikoje, ekonomikoje ir netgi kultūroje (greičiausiai dėl to knygoje nekalbama apie didžiąsias Europos valstybes – Prancūziją, Vokietiją ar Didžiąją Britaniją), tiek vis dar vyraujančią vakarietiškąjį logocentrišką mąstymą³³.

²⁸ *Ten pat*, 482.

²⁹ Plg. Harald Seubert, „Das Abendland und Europa. Diskurs über Nähe und Ferne einiger jüngst vergangener Denkbilder“, *Eurovisionen. Vorstellungen von Europa in Literatur und Philosophie*, hrsg. von Peter Delvaux und Jan Papiór, Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1996, 107–133, 126, 128.

³⁰ Plg. Paul Michael Lützeler, *Europäische Identität und Multikultur. Fallstudien zur deutschsprachigen Literatur seit der Romantik*, Tübingen: Stauffenburg, 1997, 179.

³¹ Enzensberger, „Ach Europa!“, 482.

³² Plg. Hans Magnus Enzensberger, „Europäische Peripherie“, *Kursbuch*, 1965, 2, 173; Hans Magnus Enzensberger, „Eurozentrismus wider Willen“, *Politische Brosamen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982, 31–52.

³³ Plg. Paul Michael Lützeler, *Hoffnung Europa*.

Idomu, jog 9-ajame dešimtmetyje konstatavęs sąlyginę Vakarų Vokietijos ir apskritai Europos „politinę ramybę“ gana greitai Enzensbergeris vėl prabilo visai kitu tonu, išvelgdamas naujus Vakarų pasauliui kylančius pavojus. Tai rodo 1991 m. žurnale *Spiegel* išspausdintas straipsnis „Hitlerio antrininkas“ („Hitlers Wiedergänger“) apie Sadamą Huseiną³⁴. Dar kitais metais laikraštyje *Tageszeitung* pasirodė esė „Bosnija, Uganda“³⁵, kurioje jau dominuoja pilietinio karo motyvai. 1992 m. Enzensbergeris paskelbė politinio-istorinio bei filosofinio-antropologinio pobūdžio esė *Didysis kraustymasis (Die große Wanderung)* apie migracijos problemas. Nors Enzensbergeris ir anksčiau nesitenkindavo siauro politinio konteksto refleksijomis, tačiau, galima teigti, jog ankstesnieji tekstai vis tik daugiausia buvo skirti Europos sociokultūrinių struktūrų vaizdavimui, o apie 1990 m. rašytojo interesai išsiplečia geografiniu bei istoriniu požiūriu. Ankstesniuose tekstuose Enzensbergeris apsiribodavo Naujųjų laikų Europos istorija, o esė *Didysis kraustymasis* jis siekia aprėpti žmonijos istoriją nuo seniausių laikų, pradedant ankstyvųjų nomadų genčių klajonėmis ir baigiant šiandieninių Amerikos didmiesčių getais bei debatais apie migrantų problemas XX a. pabaigos Europoje. Negailėdamas detalių ir argumentų, Enzensbergeris išreiškė mintį, jog XX a. pabaigoje, suirus iki tol galiojusiai dvipolei pasaulio tvarkai, įvairiuose regionuose

Deutsche Essays von Novalis bis Enzensberger, Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1994, 15.

³⁴ Hans Magnus Enzensberger, „Hitlers Wiedergänger“, *Spiegel*, 04 02 1991.

³⁵ Hans Magnus Enzensberger, „Bosnien, Uganda. Eine Afrikanische Ansichtskarte“, *taz*, 05 09 1992.

formuojasi smulkūs valdžios židiniai ir kyla nauji arba atsinaujina seni politiniai konfliktai. Svarbu ir tai, jog Enzensbergeris nemano, kad po 1989 m. kilę neramumai yra laikini pereinamojo laikotarpio reiškiniai. Atvirkščiai, rašytojas vertina juos kaip naujos „pasaulio tvarkos“ su nuspėjamais padariniais pradžia³⁶. Ekonomikos globalizacija, nevaržomas kapitalo ir darbo jėgos judėjimas, Enzensbergerio nuomone, ne tik skatina pasaulinius migracijos procesus, bet ir skatina nekontroliuojamus prievartos proveržius: „Bet kokia migracija sukelia konfliktus, nepriklausomai nuo jos priežasčių ar ketinimų, nepriklausomai nuo to, ar ji priverstinė ar ne, nepriklausomai nuo jos mastų. Grupinis egoizmas ir ksenofobija yra antropologinės konstantos“, – rašo Enzensbergeris esė *Didysis kraustymasis*³⁷.

Esė rinkinyje *Aje, Europa!* rašytojas, atrodo, dar tikėjo bent jau Europos šalių vienybės idėja, nors ir pabrėžė kultūrų skirtumus. Po 1989 m. parašytose esė pagrindiniais motyvais galima laikyti dezintegraciją, tarpusavio susipriešinimą, tradicinių politinių, socialinių ir kultūrinių struktūrų irimą. Ypač 1993 m. pasirodžiusioje esė *Požiūris į pilietinį karą* nebelieka nė lašo 9-ajame dešimtmetyje atrastos ramybės, leidusios Enzensbergeriui Vokietiją laikyti šalimi, „kurioje galima gyventi“. Nesunku pastebėti, jog šiose esė prasiveržiantis autoriaus pesimizmas kyla ne dėl kokių nors subjektyvių priežasčių, o dėl bendros politinės ir socialinės atmo-

feros. Be to, šie tekstai, ypač esė *Požiūris į pilietinį karą*, atspindi idėjinę tuštumą, į kurią pateko ne tik Enzensbergeris, bet ir kai kurie kiti Vakarų rašytojai (iš vokiečių čia vertėtų paminėti Botho Straußą, Martiną Walserį ir kt.).

Vokietijai, o ir visai Europai 1989 / 1990 metai buvo itin reikšmingi: viena vertus, jie žymi svarbų istorinį lūžį, antra vertus – gilios socialinės krizės pradžią. Ši krizė kyla iš nestabilumo, kai žlunga ilgus metus gyvavusios santvarkos ir valstybės (šiuo atveju Sovietų Sąjunga)³⁸. Skirtingai nuo kitų vokiečių autorių, Enzensbergeris visiškai neužsimena apie teigiamus šių pokyčių aspektus, pavyzdžiui, Vokietijos susivienijimą, atominio karo grėsmės sumažėjimą, Rytų Europos posūkius demokratijos linkme ir kt.³⁹ Vietoj to jis akcentuoja naujas politines ir etines grėsmes. Nerimo priežasčių Enzensbergeris mato daug: žlugus Sovietų Sąjungai, pasaulyje išplieskė ne vienas karinis konfliktas; daugelio jų neįmanoma paaiškinti, ir tai blogiausias tokių neramumų padarinys. Per Vokietiją irgi nuvilnijo ksenofobijos banga (čia reiktų prisiminti įvykius Rostoke-Lichtenhagene, Miolne bei Solingene), todėl Enzensbergeris ieško tinkamų simbolių ir kalbėjimo formų, leidžiančių jam atskleisti naujai atsiradusį visuotinį nestabilumą.

³⁸ Kai kurie istorikai ir politologai politinę-socialinę situaciją iškart po Šaltojo karo pabaigos taip ir vadina „istorine krize“ (plg. Eric Hobsbawm, *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, aus dem Englischen von Yvonne Badal, München: Deutscher Taschenbuchverlag, 1998, 720).

³⁹ Plg. Günter Sautter, *Politische Entropie. Denken zwischen Mauerfall und dem 11. September 2001* (Botho Strauß, Hans Magnus Enzensberger, Martin Walser, Peter Sloterdijk), Paderborn: mentis, 2002, 113.

³⁶ Hans Magnus Enzensberger, *Die große Wanderung. 33 Markierungen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, 11.

³⁷ *Ten pat*, 13.

Kodėl taip greit išblėso 1989-ųjų metų įvykių sukelta euforija? Atsakymų bando ieškoti politologai bei sociologai, tačiau prabyla ir literatai. Dauguma sutinka, jog pasibaigus Šaltajam karui suiro nusistovėjusi pasaulio tvarka. Ilgus metus gyvavę politiniai blokai leido politikams aiškiai atskirti kovojančias puses ir pasirinkti jiems priimtinausią kryptį. Šiandien tokios aiškios priešingų jėgų konfrontacijos nebėra, todėl sunkiau nusakyti ir savąją poziciją. Priešingai – atrodo, kad daug kur viešpatauja chaosas, o chaosas yra pavojingas ir kelia baimę. Lėtos Apokalipsės diskursas apima įvairias gyvenimo sferas. Prie jo galima priskirti ir Enzensbergerio esė *Žvilgsnis į pilietinį karą*, kuri prasideda tokiais žmogų ir žvėrį lyginančiais žodžiais:

Žvėrys kovoja, bet jie nekariauja. Žmogus yra vienintelė primatų rūšis, planingai, dideliais mastais ir su didžiuliu entuziazmu žudanti savo rūšies atstovus. Karas – tai vienas svarbiausių jo atradimų; gebėjimas sudaryti taiką greičiausiai atsirado vėliau. Seniausi žmonijos mitai ir padavimai daugiausia byloja apie žudynes ir smurtą. Ne tik prasta ginklų kokybė skatino kovoti stovint kuo arčiau vienas kito. Didžiausias pasitenkinimas kyla išliejant pyktį ant to, kurį geriausiai pažįsti. Taigi, atrodo, jog pilietinis karas yra ne tik senas žmonijos įprotis, bet ir pagrindinė kolektyvinių konfliktų forma⁴⁰.

Savo esė Enzensbergeris kuria gana nesudėtingą visuomenės paveikslą: iki tol pasaulyje buvo nusistovėjusi sąlyginė tvarka, kurią keičia visiška suirutė arba, teigia autorius, *pilietinio karo* suirutė. Panašiai kaip XVII a. anglų filosofas Thomas Hob-

bes, Enzensbergeris konstatuoja, jog staiga išpiplieskė „visų karas prieš visus“:

Dar visai neseniai Europa buvo apimta trečiojo pasaulinio karo baimės. Iki 1989-ųjų metų dvi atominėmis bombomis ginkluotos superjėgos nesutaikomai rungėsi viena su kita, ypač aiškiai šią priešpriešą pajuto padalyta Vokietija. Šiandien jau spėjome pamiršti kone visus iš to kylančius pavojus. Vietoj Šaltojo karo išvyravo visuotinė pasaulio netvarka, paženklinta pilietinio karo (12).

Po 1989-ųjų metų išnyko daugelis sienų – ir ne tik tarp valstybių. Kartu išnyko ir aiškios ribos tarp draugų ir priešų. Kaip pavyzdys, čia dažniausiai minimas karinis konfliktas buvusioje Jugoslavijoje, kurios vientisumą iki tol garantavo dviejų priešybių pasaulio pasiskirstymas. Išnykus svetimoms įtakoms, regione išpiplieskė net keletas pilietinių karų. Po ilgų dešimtmečių tai buvo pirmieji karai, sudrebinę senąją Europą. Panašūs konfliktai vis dar tebevyksta kai kuriuose buvusios Sovietų Sąjungos regionuose. Iš viso karų visame pasaulyje po 1989-ųjų metų pastebimai padaugėjo, o to priežastis – ne tik Enzensbergeris, bet ir kai kurie kiti politologai mano – dviejų priešybių pasaulio santvarkos žlugimas⁴¹. Pasak Enzensbergerio, problemos kyla dar ir todėl, jog niekas negali aiškiai nusakyti šių naujų karų priežasčių, aiškiai identifikuoti kariaujančių pusių bei atskleisti tikrųjų tikslų. Dažnai sunku pasakyti, ar kariaujama dėl ekonominių, etninių, religinių, nacionalinių ar dar kokių nors priežasčių. Taigi, šių

⁴⁰ Hans Magnus Enzensberger, *Aussichten auf den Bürgerkrieg*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993, 9 (toliau tekste nurodomi tik puslapiai).

⁴¹ Plg. *Sicherheit und Frieden nach dem Ende des Ost-West-Konfliktes*, hrsg. von Peter J. Opitz, München: 1994; *Weltprobleme. Globale Herausforderungen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, hrsg. von Peter J. Opitz, München: Fink, 1995.

dienų karai atrodo chaotiški ir nesuprantami. Enzensbergeris rašo:

Šiandien pilietiniai karai kyla spontaniškai. Jiems nebereikia jokios išorinės priežasties. Ilgą laiką jie bent jau dėjosi – esą kova už tautinį išsivadavimą ar revoliucines idėjas. Pasi- baigus Šaltajam karui, jie parodė savo tikrąjį veidą. [...] Panašias tendencijas galime pastebėti visur: Afrikoje, Indijoje, Pietryčių Azijoje, Pietų Amerikoje. Partizanų, maištininkų ar guerillos didvyriškumo neliko nė lašo. Anksčiau idėjomis ginkluoti bei svetimų sąjungininkų remiami guerillos, kaip ir jų priešininkai, tapo nevaldomomis ginkluotomis gaujomis, todėl šiandien sunku atskirti, kas su kuo kovoja. Šios gaujos nebeturi tikslo, plano ar idėjų, tik vieną strategiją, kurią galima pavadinti grobi- mu, žudynėmis, sprogdinimais (17–18).

Pilietinį karą rašytojas suvokia kaip aukščiausią įsivyravusios krizės išraišką. Enzensbergeris vaizduoja visuomenę, kenčiančią nuo stabilios tvarkos ir vertybių žlugimo. Ši problema opi ne vienam kuriam nors regionui, taigi, ne vien Balkanams. Priešingai – pilietinis karas išplisčia visur. Pasak Enzensbergerio, „molekulinis pilietinis karas“ (18) prasiskverbia ir į Vakarų Europos didmiesčius, apima visas visuomenės gyvenimo sritis. Atominiis karas tiktai kėlė grėsmę, o visuotinis pilietinis karas tampa skaudžia realybe: „Mes apgaudinėjame save, jei vis dar tikime, jog pas mus viešpatauja taika, vien todėl, jog galime nueiti nusipirkti bandelių ir netapti snaiperio auka“, – rašo Enzensbergeris (19).

Dar viena Enzensbergerio užfiksuota blogybė – individualumo krizė. Visos moderniam pilietiniame kare dalyvaujančios pusės praranda savojo individualumo suvokimą, jas apima jausmas (čia rašytojas cituoja filosofę Hannah'ą Arendt), „jog nuo vieno žmogaus niekas nepriklauso, jog

savąjį aš galima greitai pakeisti kuo nors kitu“ (29). Individualumas išnyksta kaip kategorija. Be to, agresija nukreipiama ne tik prieš kitus. Ne ką daugiau vertinamas ir nuosavas nelaimingas gyvenimas: atrodo, jog nusikaltėliams tas pats, ar jie gyvens ar mirs (31).

Susidariusi situacija veda prie dar vienos katastrofos, kurią numato Enzensbergeris: pilietiniame kare sugriaunami visi gyvenimo saitai, jungiantys visuomenę į bendrą visumą:

Klasikinis karas tarp valstybių linksta į valdžios monopolizavimą, kai visais būdais stiprinamas valstybės aparatas, o pilietiniam karui būdinga bet kokios disciplinos nebuvimas bei kariaujančių skilimas į ginkluotas grupuotes, veikiančias savo nuožiūra. Atskiri karo vadai tampa nuo nieko nepriklausomi; karo vadavietė praranda karinę, o vyriausybė – politinę kontrolę (13).

Individas nebesijaučia esąs neatsiejama valstybės dalis. Panašiai kaip sociologas Ulrichas Beckas savo garsiaame veikale *Kas yra globalizacija? (Was ist Globalisierung?, 1997)*, Enzensbergeris irgi vaizduoja, jog valstybė praranda vienijančią galią⁴². Ji suvokiama ne kaip duotybė, o kaip bet kuris kitas dirbtinis žmonių junginys: „Nūdienos pilietiniuose karuose [...] galia atsiriboja nuo bet kokio ideologinio pagrindo“ (20). Taip prarandama galimybė „derėtis, laimėti arba kapitu- liuoti“ (14).

Netikėtai nuskamba Enzensbergerio teiginys, esą pilietinio karo sąlygomis ape- liavimas į moralines vertybes ir principus

⁴² „Sovietų Sąjungos žlugimas žymi politikos procesų atsiskyrimą nuo tautiniu pagrindu sukurtos valstybės“, rašo Ulrichas Beckas (Ulrich Beck, *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997, 13).

gali atnešti daugiau žalos negu naudos. Eseisto įsitikinimu, naivu manyti, kad kariaujančios pusės išvis supras tokių vertybių esmę. Antra, suvokus, kaip nuvertėjo moraliniai principai, linkstama į dar didesnę rezignaciją:

Moraliniai reikalavimai, sunkiai suderinami su konkrečiomis galimybėmis, veda prie to, jog tie, į kuriuos apeliuojama, išvis atsisako jų klausytis ir kratosi bet kokios atsakomybės. Kaip tik tai yra glūdinti barbariškumo sėkla, sukelianti agresiją (79).

Rašytojas siūlo paprastą, gal netgi banalų sprendimą: kiekvienas turi pasistengti tinkamai atlikti savo pareigas visuomenėje. Kiekvienas pirmiausia turi išsivalyti savo „kiemą“ (arba visuomenė – savo valstybę). Veikti reikia ten, kur tai padaryti yra ne tik būtina, bet iš viso įmanoma. Kalbėdamas apie vokiečius, rašytojas labai konkretus: „Ne Somalis turėtų būti mūsų prioritetas, o Hoyersverda ir Rostokas, Miolnas ir Solingenas“ (90). Tikrieji didvyriai jam yra paprasti eiliniai žmonės, tinkamai atliekantys savo pareigas. Jie nesišvaisto skambiais žodžiais, nepostringauja apie taiką ir žmogaus teises, o tyliai dirba savo darbą (tekste tokia autoriaus nuostata atskleidžiama pasitelkus Sizifo mito motyvą, 93).

Enzensbergerio esė *Žvilgsnis į pilietinį karą* sukėlė daug diskusijų ir prieštaringų vertinimų. Jo pateiktas politinės situacijos bei visuomenės nuotaikų tyrimas sulaukė pritarimo ne tik Vokietijoje, bet ir kitose šalyse. Vis tik kai kas priekaištauja rašytojui, jog, pabrėždamas visuotinę pilietinį karą, jis per mažai atsižvelgia į mūsų pasaulio kompleksiskumą. Pasak kritikų, pilietinis karas įsivyrąja rašytojo

sąmonėje – ne realybėje⁴³. Dar kiti kritikuoja Enzensbergerį už tai, jog jis neva neskiria pilietinio karo, sukilimo, riaušių ir paprasto gatvių nusikalstamumo⁴⁴. Ne vienas *Žvilgsnio į pilietinį karą* recenzentas pagrįstai prikiša autoriui, jog jis elgiasi neetiškai lygindamas Vakarų didmiesčio metro pasitaikančius vandalizmo atvejus su Bosnija „ein Miniatur“ (30), kur žuvo tūkstančiai žmonių⁴⁵. Be to, pasak daugumos kritikų, autorius kapituliuoja prieš esamą situaciją ir nesiūlo jokių konkrečių problemos sprendimo būdų⁴⁶.

Žinant, kokias diskusijas sukėlė Enzensbergerio esė ir kokios kritikos jis sulaukė, nereikėtų pamiršti, jog jos autorius yra rašytojas, o ne politologas ar sociologas. Netgi aptarinėdamas politines temas, jis kuria meninį tekstą, todėl jį reikia atitinkamai vertinti. Be to, būtina atsakyti į klausimą, kokią vaidmenį sudėtingomis modernaus pilietinio karo sąlygomis rašytojas priskiria sau? Krinta į akis, jog Enzensbergeris niekur nekalba apie literatūros naudą ar funkcijas sprendžiant šiandienines visuomenės problemas (būtent tai būdinga daugeliui jo ankstesniųjų esė, pavyzdžiui, kaip 1962 m. išspausdinta esė *Poezija ir politika* (*Poesie und Politik*)). Netgi tada, kai Enzensbergeris savo esė *Žvilgsnis į pilietinį*

⁴³ Plg. Thomas Assheuer, „Aus der Hüfte. Enzensbergers „Aussichten auf den Bürgerkrieg““, *Frankfurter Rundschau*, 11 09 1993.

⁴⁴ Plg. Ian Buruma, „Überall brennt es vor der eigenen Haustür“, *Zeit*, 05 10 1993.

⁴⁵ „Enzensbergeris neižvelgia akivaizdžių Miolno ir Sarajevo skirtumų. Miolno atveju galima kalbėti apie padrikas jaunimo gaujų keliamas riaušes, o tuo tarpu Sarajevas tapo oficialios vyriausybės inicijuoto ir palaiminto karo auka“, rašo Paulas Michaelis Lützelers (Lützeler, *Europäische Identität und Multikultur*, 185).

⁴⁶ Plg. Gustav Seibt, „Die Ohnmacht der Schriftsteller“, *FAZ*, 06 10 1993.

karą priekaištauja žiniasklaidai, esą ji tik dar labiau skatina tarpusavio neapykantą ir konfliktus (68), jis nebando tokiai masinei kultūrai priešpriešinti meno arba konkrečiai literatūros⁴⁷. Taigi, atsisakęs ideologiškai orientuoto intelektualo vaidmens, Enzensbergeris atsisako aiškiai suformuluoti ir savo naująją misiją. Atrodo, jog jis nustoto tikėti, jog vienokia ar kitokia programa gali padėti pasauliui: „Naivus tas, kuris bando save įtikinti, jog kultūra galėtų apsaugoti visuomenę nuo prievartos“ (66). Kaip tik todėl jis nesiekia paaiškinti, kaip „turėtų būti“, o apsiriboja tuo, jog parodo, „kaip yra“. „Aš įžengiau į intelektinį bei moralinį minų lauką. Aš judu atsargiai. Aš žinau, kad sugebu orientuotis, tačiau negaliu šio lauko išvalyti“ (62–63), – tokia autoriaus pozicija.

Enzensbergerio esė *Požiūris į pilietinį karą* tik labai atsargiai užsimena, kaip literatūra gali prisidėti prie visuomenės sąmoningumo ugdymo, bet aiškiai abejoja jos įtaka politiniams sprendimams. Güntheris Sautter tokią poziciją aiškina taip: nesant aiškios politinės krypties, negali būti ir aiškiai suformuluotos politinės literatūros⁴⁸. Enzensbergeris neteigia, jog literatūros kišimasis į politiką neduoda naudos.

⁴⁷ Vienoje ankstesniųjų esė Enzensbergeris atvirai kaltino šiandienines masinės informacijos priemones dėl literatūros populiarumo mažėjimo ir konstatavo naują skaitytojų santykį su ja. Pasak rašytojo, literatūra ištirpo kaip Alka-Seltzer tabletės stiklinėje vandens, tačiau nuo to jos poveikis nesumažėjo; mažiausios tabletės dalelės negali visiškai iširti, todėl jis daro išvadą: „literatūra nedingo, o pasklido visur“, t. y. jos apraiškų galime rasti reklamoje ir popmuzikoje, deja, nuo to nukenčia kokybė (plg. Hans Magnus Enzensberger, „Literatur als Institution oder Der Alka-Seltzer-Effekt“, *Mittelmaß und Wahn. Gesammelte Zerstreungen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, 42–52, 52).

⁴⁸ Plg. Sautter, 127.

Tačiau tik tada, kai politiniame gyvenime aiškiai įvardijamos problemos, literatūra gali konstruktyviai į jas reaguoti. Atrodo, jog šių dienų intelektualas išvaduojamas nuo pareigos teikti pasiūlymus, užtenka, jog jis konstatuoja problemas. Žinoma, tai galima laikyti tam tikra rezignacija, suvokimu, jog rašytojas vargu ar gali pakeisti pasaulį. Tad kas gi belieka tokiam bejėgiam intelektualui? Pirmiausiai (tokia yra, nors ir aiškiai nesuformuluota, bet gerai juntama Enzensbergerio pozicija), jis privalo atsisakyti bet kokios baimės ir pripažinti šių dienų reiškinį chaotiškumą, sumaištį. Jis turi suprasti, jog, netgi kalbėdamas apie aktualius dalykus, neprivalo savo skaitytojams pateikti jokių baigtų istorijų, vienareikšmiškų vaizdų ar tikslių gyvenimo receptų. Beje, greičiausiai todėl pastaruoju metu rašytojas itin dažnai renkasi esė žanrą.

Kalbant apie Enzensbergerio esė *Požiūris į pilietinį karą* literatūrinius aspektus, būtina paminėti jos intertekstualumą. Kaip jau pastebėjo dauguma Enzensbergerio esė tyrinėtojų⁴⁹, autorius, pateikdamas savąjį visuomenės tyrimą, remiasi ilga politinės filosofijos tradicija, pvz., totalitarizmą bei masinę visuomenę kritikuojančiais Theodoro W. Adorno, Hannah'os Arendt, Jean-Paul Sartre bei Martino Heideggerio veikalais. Taigi, šios esė atsiradimą bei autoriaus požiūrį lemia ne tik empirinė tikrovė, bet ir filosofinės / literatūrinės tradicijos. Pavyzdys čia galėtų būti „masių“ sąvoka (39). Apie tuos, kurie priklauso masėms, Enzensbergeris rašo: jie „vis labiau panašėja vienas

⁴⁹ Plg. ten pat, 15.

į kitą“ (59), jie kenčia nuo „autizmo“, jie praranda tapatybę, jiems gresia susinakinimas (28). Pagrindiniu masių ginklu yra laikomos „masinė kultūra“ ir „masinės pramogos“ (68). Žiniasklaida paverčia prievartą įprastu dalyku, neatskiriama kasdieninio gyvenimo dalimi. Rašytojas neslepia, kieno idėjomis remiasi jo masių teorija: tekste randame ilgą citatą iš Hannah'os Arendt klasika tapusio veikalų *Totalitarizmo ištakos (Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, 1955)*. „Hannah Arendt kalbėjo apie tarpukari. Ji kalbėjo apie mases kaip apie totalitarinės sistemos atsiradimo sąlygą. Jos analizės aktualumas akivaizdus. Tik, skirtingai nei ketvirtajame dešimtmetyje, šiandieniniams nusikaltėliams nebereikia ritualų, eitynių, uniformų, programų, pranašų ar priesaikų“ (30), – rašo Enzensbergeris. Taigi, norėdamas apibūdinti šių dienų visuomenę, Enzensbergeris remiasi pokario semantika ir naujai ją interpretuoja.

Pasirodžius esė *Požiūris į pilietinį karą* ir kilus diskusijoms, Enzensbergerio politinis pesimizmas prislopo. Jis kurį laiką netgi vengė opių politinių temų. Paskutiniaisiais XX a. metais Enzensbergeris daugiausia rašė apie kultūrą, gamtos mokslus, netgi madą. 1997 m. jis išleido rinkinį *Zigzagas (Zickzack)*, kuriame surinktos 1989–1996 m. parašytos esė. Tiek Enzensbergerio pamąstymai apie aktualius tarptautinės politikos procesus (pvz., Golfo karą), tiek literatūrinės išvalgos šiame rinkinyje nepasižymi naujumu. Literatūra Enzensbergeris apibūdina kaip keistoką verslą, nesugebantį padengti savo sąnaudų ir kažkodėl vis dar nebankrutuojantį. Šiame esė rinkinyje autorius jau nebeužsimena

apie „karą visų prieš visus“. Tūkstantmečių sandūroje jis vėlgi giria savo tautiečius už jų „stebėtiną kantrybę ir neišsenkamą geraširdiškumą“⁵⁰. Šioje vietoje galima pastebėti, jog eseistikos knygoje *Didysis kraustymasis* ir *Požiūris į pilietinį karą* pavaizduota politinė-socialinė situacija iki pat šių dienų iš esmės nepasikeitė – veikia visuomenė spėjo iš dalies prisitaikyti prie naujų civilizacinių iššūkių ir nustojo apie juos kalbėti su tokia baime, kokia buvo juntama iškart po Šaltojo karo pabaigos.

Nors Enzensbergerio eseistikoje vyrauja politinė-socialinė tematika, galima neabejoti, jog jis kelia sau svarbesnius tikslus negu paprasta visuomeninių reiškinių analizė. Rašytojas siekia sukurti tokį pažinimo modelį, kuris leistų įvairias interpretacijos galimybes bei skatintų laisvą mąstymą. Net ir tada, kai tekstas nėra fiktyvus, rašytojo pasirinktos literatūrinės priemonės, pvz., literatūrinės aliuizijos, ironija, retoriniai klausimai, leidžia jam kurti daugiasluoksnį bei daugiaprasmią tekstą. Kalbant apie literatūrinius Enzensbergerio eseistikos aspektus, reikia pabrėžti, jog šiame tekste itin gausu įvairių stilistinių elementų ir retorinių figūrų. Pavyzdžiui, kurdamas chaotiško pasaulio vaizdą, Enzensbergeris sąmoningai linkęs sutirštinti spalvas, hiperbolizuoti (kaip tik todėl recenzentų kritika dėl kai kurių Enzensbergerio pateiktos politinės-socialinės diagnozės netikslumų ar politinio korektiškumo stokos ne visuomet pagrįsta). Pradėjęs nuo poezijos rinkinių *vilku apgynimas (verteidigung der wölfe, 1957)* bei *krašto kalba (landessprache,*

⁵⁰ Hans Magnus Enzensberger, „Über die gutmütigen Deutschen“, *Spiegel*, 04 12 1998.

1960), Enzensbergeris ir savo eseistikoje gausiai vartoja aliteraciją, anaforas, tautologijas, paradoksus, dažnai į tekstą įpina lyrinių intarpų, taip pat nevengia skolinių, žargono.

Pastarųjų dešimtmečių Enzensbergerio eseistikos analizė rodo, jog tiek šio autoriaus politinės pažiūros, tiek jo nuomonė apie politikos ir literatūros sąsajas nuolat evoliucionavo. Pradėjęs rašyti tvirtai tikėdamas socializmo idėjomis ir švietėjiška literatūros galia („politische Alphabetisierung Deutschlands“), autorius jau 8-ojo dešimtmečio pabaigoje nusivylė socializmo dogmomis ir prarado pasitikėjimą kuria nors viena politine ideologija, o kiek vėliau suabejojo ir literatūros indėliu į politinės / pilietinės savimonės ugdymą. Ypač 9-ajame dešimtmetyje jis vis dažniau prabildavo apie literatūros ir jos kūrėjų bejėgiškumą pasauliniame technologijų amžiuje. Šios tendencijos pastebimos rinkinio *Vidutinybė ir beprotybė* esė „Literatūra kaip institucija arba Alka-Seltzer efektas“ („Literatur als Institution oder Der Alka-Seltzer-Effekt“), „Nedidelis patarimas, kaip apsaugoti jaunimą nuo poezijos produkcijos“ („Bescheidener Vorschlag zum Schutze der Jugend vor den Erzeugnissen der Poesie“), „Analfabetiškumo šlovinimas“ („Lob des Analphabetentums“) ir kt. Tačiau ir naujoji Enzensbergerio eseistika toliau išlaiko šiuolaikinei vokiečių literatūrai būdingą kritinį požiūrį bei joje dominuojančią politinę-istorinę tematiką.

Jo esė nuolat reflektuoja visuomenei aktualius politinius ir ekonominius procesus, žiniasklaidos vaidmenį, migracijos ir integracijos, ekologijos ir švietimo, kultūros puoselėjimo problemas (esė rinkiniai *Politiniai trupiniai, Vidutinybė ir beprotybė, Zigzagas*).

Enzensbergerio kūryba, pirmiausiai jo eseistika, įdomi dar ir tuo, jog autorius neapsiriboja Vokietijos politiniu kontekstu. Neišleisdamas iš akių savo šalies realijų bei praeities diskurso, jis pateikia nemažai vertingų antropologinių-kultūrologinių išvalgų apie bendras šių dienų žmonijos raidos tendencijas, sudėtingus pasaulio tautų ir kultūrų santykius (visų pirma esė rinkiniuose *Didysis kraustymasis* ir *Požiūris į pilietinį karą*). Rašytojas itin daug keliavo ir nemažai laiko praleido svečiose šalyse, todėl jo tekstai byloja ne tik apie socialinių dėsnių, politinių teorijų, Europos kultūrinių tradicijų pažinimą, bet ir apie gilų kitų kraštų mentaliteto išmanymą – tai ypač išryškėja esė rinkinyje *Aje, Europa!*. Tai, jog kai kurie Enzensbergerio teiginiai apie pastarųjų dešimtmečių Europos politiniame gyvenime įsivyravusį chaosą ar tarptautinius konfliktus sulaukia kritikos sukeldami gausybę debatų, galima paaiškinti Kurto Tucholsky žodžiais: „Tiktai labai nedaug žmonių sugeba teisingai istoriškai įvertinti epochą, kurioje gyvena. To padaryti iki galo negali niekas. Eseistai viso labo apsimeta, kad įstengia tai padaryti.“⁵¹

⁵¹ Tucholsky, 145.

ZWISCHEN LITERATUR UND POLITIK: DIE NEUEN ESSAYS VON HANS MAGNUS ENZENSBERGER

Rūta Eidukevičienė

Z u s a m m e n f a s s u n g

Gegenstand dieses Beitrags sind die sozialkritischen Essays Hans Magnus Enzensbergers, in denen literarische Reflexionen zeitgenössischer politischer Debatten im Zentrum stehen. Die Analyse der in den letzten Jahrzehnten des 20. Jhs. erschienenen Texte verdeutlicht einige relevante Wendepunkte in der politischen und literarischen Entwicklung Enzensbergers als eines kritischen Intellektuellen. Während der Autor sich in den 60er Jahren als Vertreter der Linksorientierten und als eine Art Leitfigur der Studentenbewegung präsentiert und seine wichtigste schriftstellerische Aufgabe in der „politischen Alphabetisierung Deutschlands“ sieht, kündigt sich gegen Ende der 70er Jahre eine zunehmende Skepsis gegenüber früheren sozialistischen Ideen und revolutionären Utopien. Seine kritische Stimme wird in den 80er Jahren etwas leiser, bleibt aber stets vernehmlich, so z. B. in den Essaysammlungen *Politische Brosamen*, *Mittelmaß und Wahn*. In den Ende der 80er und Anfang der 90er Jahre verfassten Essaysammlungen *Ach Europa!* und *Die große Wan-*

derung erweitert sich die Perspektive auf den globalen politischen Kontext, wobei auch – besonders in dem Essay *Aussichten auf den Bürgerkrieg* – die Krisenstimmung des Schriftstellers im ersten Jahrzehnt nach dem Ende des Kalten Krieges spürbar wird. Die Jahre 1989/1990 markieren für den Autor den Anfang eines politischen Durcheinanders, weil mit dem Ende des Kalten Krieges eine Weltordnung zusammengebrochen sei, die der Politik Orientierung und Verständigung garantieren konnte. Enzensberger schildert, wie mit dem Ende der zweipoligen Weltordnung die Zahl der Kriege weltweit erheblich gestiegen ist, wie die Menschen zur Flucht getrieben werden und wie die schwer erklärbare Neigung zum Vandalismus wächst. Es fällt auf, dass der Autor in den neuesten Essays darauf verzichtet, Kunst bzw. Literatur in wirkungsvollen Gegensatz zu den von ihm mehrmals angeklagten Massenmedien zu setzen, wobei auch sein Zweifel, was den Beitrag des Schreibens zur Lösung politischer Probleme betrifft, immer deutlicher wird.

Gauta 2008 04 01

Priimta publikuoti 2008 05 10

Autorės adresas:

Vokiečių ir prancūzų filologijos katedra

Vytauto Didžiojo universitetas

K. Donelaičio 52, LT-44244 Kaunas

Tel. 8-37-327837

El. paštas: r.eidukeviciene@hmf.vdu.lt